

ПЕРСОНАЛІЗОВАНИЙ АДРЕСАТ В АДРЕСОВАНИЙ ЛІРИЦІ БЕРТОЛЬДА

На матеріалі адресованої лірики Б. Брехта досліджується проблема внутрішньотекстового адресата ліричного твору. Внутрішньотекстовий адресат розглядається як специфічний художній образ, характерний, насамперед, для адресованої лірики. Основна увага приділяється розробці принципів типологічного узагальнення образу внутрішньотекстового адресата та виокремлення його структурно-семантичних типів за ознаками: персоналізованості адресації, суб'єктної приналежності адресації, текстуального вияву адресації.

Ключові слова: ліричний твір, адресована лірика, адресація, комунікація, зовнішньотекстовий адресат, внутрішньотекстовий адресат, типологія адресата.

В літературознавчих пошуках останніх років все більш вагоме місце посідають проблеми жанрової ідентифікації та диференціації лірики, тих або інших її метажанрових утворень, суб'єктно-об'єктної організації її структурно-семантичних компонентів, зокрема й образу ліричного адресата. І хоча в теоретичних працях останніх років (І. Ковтунової [1], Л. Кіхней [2], Є. Дмитрієва [3], С. Артёмової [4], Т. Круглової [5], І. Безкровної [6], М. Венгринюк [7]) й були зроблені перші спроби класифікувати типи внутрішньотекстового адресата, загалом ж доводиться констатувати, що проблема адресата ліричного твору, розробки теоретичних передумов для створення його типології вирішена у сучасних літературознавчих дослідженнях усе ще не достатньо чітко і аргументовано. Проблема ліричного адресата ускладнюється свого роду подвійним семантичним статусом, детермінованим тим, що поряд із традиційним адресатом, співвіднесеним з образом читача (тобто зовнішньотекстового адресата), дослідники все частіше виокремлюють й постать так званого внутрішньотекстового, тобто зазначеного авторським зверненням у самому тексті, адресата. Цей тип адресата найбільш притаманний, насамперед, метажанровому утворенню адресованої лірики (послання, віршований лист, присвята), специфічною жанровою ознакою якої є те, що у ній моделюється ситуація звернення суб'єкта поетичного мовлення до особи внутрішньотекстово означеного адресата.

Нерозробленість в сучасному літературознавстві загальноприйнятої концепції ліричного адресата зумовило необхідність пошуку теоретичних критеріїв створення такої типології. У роботі структурно-семантичні типи внутрішньотекстового адресата ліричного твору скласифіковано за трьома ознаками: 1) суб'єктної належності адресації; 2) текстуального вияву адресації; 3) персоналізованості адресації.

За ознакою суб'єктної належності адресації виділено семантичну опозицію: власне адресат / автоадресат.

Типи адресатів за ознакою текстуального вияву адресації видається доцільним диференціювати у площині таких чотирьох семантичних опозицій: експліцитний / імпліцитний адресат; автологічний / метаадресат; фактичний / псевдоадресат; моноадресат / поліадресат.

У роботі поняттям персоналізованості вияву адресації позначено характер, міру особистісної, індивідуальної визначеності, ідентифікованості, в семантичних межах якої у ліричному творі окреслюється постать його внутрішньотекстового адресата. За ознакою персоналізованості вияву адресації можна розмежувати такі чотири семантичні пари (або семантичні опозиції) типів адресата: 1) зовнішньотекстовий / внутрішньотекстовий; 2) недиференційований / диференційований; 3) одноосібний / узагальнений; 4) реальний / умовний.

Семантична опозиція зовнішньотекстовий / внутрішньотекстовий адресат концептуально важлива для висвітлення специфіки адресата ліричного твору загалом і жанрів адресованої лірики зокрема, є основною підставою для виокремлення та жанрової ідентифікації адресованої лірики. Сутність семантичного протиставлення двох типів – зовнішньотекстового та внутрішньотекстового – адресатів полягає в тому, що перший із них – це читач (ідеальний, концептований, авторський тощо або ж невизначений, широкий загал читачької аудиторії), який мислиться позатекстовими межами художнього світу твору (хоча твір й пишуть з огляду на нього, його естетичні вподобання та очікування), а другий – особа (до певної міри схожа на персонажів епічного твору), яку безпосередньо введено у текстові межі твору, передбачено в його художньому світі у вигляді уявного співрозмовника, з яким намагається налагодити діалог автор твору. Теоретично різниця між такими двома різними і, здавалося б, концептуально несумісними типами адресатів є достатньо чіткою й очевидною, але на практиці цю межу окреслити буває не просто.

Недиференційований адресат – це семантично нестійкий тип адресата, який формально є внутрішньотекстовим (репрезентованим за допомогою форм граматичного або лексичного звернення до

нього у тексті твору), але по суті, зважаючи на предметну недиференційованість, легко може бути співвіднесений із будь-якою позатекстовою адресатною аудиторією. Семантична невизначеність його адресатного статусу, предметна неозначеність образу, його фактична деперсоналізованість дає теоретичні підстави трактувати його як недиференційований, абстрагований, перехідний між зовнішньотекстовим і внутрішньотекстовим типами адресата. Амбівалентний, перехідний статус цього типу адресата зумовлений тим, що "ти" як форма звернення до гіпотетичного (неконкретизованого) адресата передбачає, хоча мінімалізований, але потенційно окреслений ступінь його персоналізації. Тобто семантика вживаного у таких поетичних контекстах "ти", попри абстрагованість та недиференційованість, передбачає певну обмеженість кола тих, кому може бути адресоване це повідомлення, певний ступінь його ідеологічної, психологічної, інтелектуальної комунікативної інтимізації. Нерідко семантику цієї адресатної обмеженості зафіксовано навіть у заголовках адресованих віршованих текстів, зокрема у Б. Брехта – "Шатким", "Примкнувши" і т. д. Відтак, якщо недиференційований адресат – це адресат деперсоналізований, без чітко виражених ознак його предметної ідентифікації, то диференційований адресат – це адресат, особу якого у віршованому тексті так або інакше персоналізовано шляхом надання певною мірою чітких ознак предметної й екзистенційної ідентифікації. Щодо такого типу адресата, як диференційований, або персоналізований, можливим є поділ на кілька груп (семантичних опозицій), відмінних за ознаками суб'єктності форми свого вияву, а саме: одноосібний / узагальнений; реальний / умовний.

Семантична опозиція одноосібний / узагальнений адресат ґрунтується на протиставленні двох типів диференційованого поетичного адресата – індивідуально-конкретизованого, одноосібного й індивідуально-неконкретизованого, узагальненого, але предметно і психологічно цілком чи принаймні з достатньою певністю ідентифікованого і соціально або екзистенційно визначеного.

Семантична опозиція реальний / умовний адресат передбачає диференціацію ймовірних адресатів поетичного тексту за ознакою їхньої належності до реального, соціально-історичного світу, в якому живе поет, або до психологічного, образного світу авторської уяви, творчої фантазії.

Ліричний спадок Б. Брехта нараховує близько п'ятидесяти адресованих поетичних текстів. Значна частина з них (близько половини) містить елемент адресації вже у заголовковому комплексі, побудованому у формі звернення: "Обращение к властям", "Борцам концлагерей", "Бедным одноклассникам из предместья", "К потомкам", "Обращение умирающего поэта к молодым", "Моим согражданам" та ін. Водночас, принципи адресації, реалізовані у їхній художній формі, мають різний характер та відмінну адресатну спрямованість.

Специфічними ознаками художньої адресації в поетичних текстах Б. Брехта загалом можна вважати, по-перше, доволі хитку межу, яка розділяє поняття зовнішньотекстового і внутрішньотекстового адресата, по-друге, загострену публіцистичність самого характеру адресації, спрямованої у більшості випадків не на індивідуалізовану, а на масову аудиторію.

Чітке виокремлення зовнішньотекстового і внутрішньотекстового адресата в поетичних творах Б. Брехта є доволі проблематичним, і передусім, повинне враховувати міру персоналізації зазначеного у тексті адресата. Так, у творі Б. Брехта "Против соблазна" адресат гранично узагальнений:

Не смейте поддаваться соблазну!

Дорога назад не ведет.

/.../

Не смейте поддаваться обману!

Срок малый у жизни, увя.

/.../

Не смейте поддаваться надежде!

Ведь времени мало у вас...

[8: 80-81].

Ознак будь-якої персоналізованості такого типу адресат не виявляє, зрозуміло, що звернення автора адресовано всім і кожному, тобто людині як такій. Відтак, подібний образ адресата, хоча й зазначений внутрішньотекстово, фактично є зовнішньотекстовим, образом, який, власне, співпадає з образом читача. З достатньо широкою, хоча й дещо меншою мірою узагальненості представлений образ адресата у творі Б. Брехта "Большой благодарственный хорал". "Люди", до яких звертається автор, це, з одного боку, певна узагальнена спільнота, співвіднесена у тому числі й з образом позатекстової читачької аудиторії, з іншого боку, в контексті самого твору, даний адресат сприймається не як людство загалом, а як певна екзистенційно виокремлена категорія, образ якої окреслюється у контексті виразно загостреної релігійно-апокаліптичної символіки. Такого типу образ можна назвати амбівалентним, він перебуває немовби на межі між зовнішньотекстовим і внутрішньотекстовим образами адресата.

Значною мірою амбівалентним, але з ознаками ще більш підкресленої персоналізації виступає в ліриці Б. Брехта третій тип адресата, представлений, наприклад, у творі "Не оставляй следов". З одного боку, як і у перших двох випадках, адресат твору – власне неназваний і узагальнений, водночас в тексті

міститься чимало географічних, соціальних, екзистенційних прикмет, які з достатньою певністю персоналізують образ адресата твору і дозволяють ідентифікувати його як німця, сучасника й ідейного однодумця автора. Міра персоналізації представленого у даному творі образу дає усі підстави співвідносити його з внутрішньотекстовим типом адресата.

Персоналізований тип адресата в адресованій ліриці Б. Брехта представлений різними формами суб'єктного вияву. Це й одноосібний, здебільшого реальний тип ліричного адресата ("Ах, доктор...", "Колыбельные песни", "Послание товарищу Димитрову в те дни, когда он боролся с фашистским судом в Лейпциге", "На смерть борца за мир (Памяти Карла фон Осецкого)", "Эпитафия Горькому", "После смерти моей сотрудницы М. Ш.", "Любовная песня плохих времен", "Письмо драматургу Одесу", "Другу стихотворцу", "На самоубийство изгнанника В. Б.", "Актеру П. Л. в изгнании" та ін.), й умовний тип ("Гимн Богу", "Германия" та ін.), а також узагальнений адресатний тип ("Не оставляй следов", "О пятом колесе", "Об опасности ни слова!..", "Оставьте все ваши мечты...", "Четыре предложения человеку с разных сторон в разное время", "Обращение к властям", "Ночлег", "Борцам концлагерей", "Бедным одноклассникам из предместья", "Советы художникам касательно судьбы их произведений во время будущей войны", "К потомкам", "Немецким солдатам на восточном фронте", "Обращение умирающего поэта к молодым", "Моим согражданам" та ін.).

Яскравою прикметною особливістю персоналізованої ліричної адресації в адресованих поетичних текстах Б. Брехта є те, що кількісно в них переважає, по-перше, саме узагальнений, а не одноосібний адресатний суб'єкт, по-друге, суб'єкт реального, а не умовного типу адресації. Подібний тип брехтівського ліричного адресата – здебільшого узагальненого, хоча й з різною мірою персоналізації, – суттєво визначає той загострено публіцистичний характер адресації, який притаманний його ліриці. Адресовані поетичні тексти Б. Брехта майже завжди є ідейно тенденційними, риторичними і навіть дидактичними, розрахованими на масову і, передусім, політично свідому аудиторію.

Таким чином, до нагальних проблем сучасного літературознавства відносяться питання теоретичної ідентифікації метажанрових утворень, зокрема адресованої лірики, характеру ліричної адресації та створення типології ліричного адресата. Персоналізований адресат в адресованій ліриці Б. Брехта представлений такими адресатними семантичними опозиціями: недиференційований / диференційований, одноосібний / узагальнений, реальний / умовний адресат. Внаслідок дослідження встановлено, що кількісно в адресованій ліриці Б. Брехта домінує узагальнений адресат реального типу, що детерміновано підкресленою публіцистичністю та риторичністю характеру адресації у його поетичних текстах, спрямованих переважно не індивідуалізованій, а масовій читацькій аудиторії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ковтунова И. И. Поэтический синтаксис / Ирина Ильинична Ковтунова. – М. : Наука, 1986. – 208 с.
2. Кихней Л. Г. Стихотворные послания в русской поэзии начала XX века : дисс. ... канд. филол. наук : 10.01.02 / Кихней Любовь Геннадьевна ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – Москва, 1985. – 175 с.
3. Дмитриев Е. В. Фактор адресации в русской поэзии XVIII начала XX вв. : дисс. ... д-ра филол. наук : 10.01.01. / Евгений Владимирович Дмитриев ; Международный независимый эколого-политологический университет. – Москва, 2004– 348 с.
4. Артемова С. Ю. Лирическое послание в литературе XX века : поэтика жанра : дисс. ... канд. филол. наук : 10.01.08 / Светлана Юрьевна Артемова ; Тверской государственный университет. – Тверь, 2004. – 175 с.
5. Круглова Т. Жанр лирического посвящения в поэзии Марины Цветаевой / Татьяна Круглова // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. Филология и искусствоведение. – Киров, 2009 – № 2. – С. 147–149.
6. Безкровна І. Поетичний текст як комунікативний акт : типи адресатів / Ірина Безкровна // Мовознавство. – 1998. – № 4–5. – С. 67–72.
7. Венгринюк М. І. Адресат у художньому тексті (на матеріалі української прози XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 "Російська мова" / Венгринюк Мирослава Іванівна ; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 24 с.
8. Брехт Б. Стихотворения. Рассказы. Пьесы. Библиотека всемирной литературы. Серия третья. Том 139. / Б. Брехт. – М. : Художественная литература, 1972. – 816 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Kovtunova I. I. Poeticheskiy sintaksis [Poetic Syntax] / Irina Ilyinichna Kovtunova. – M. : Nauka, 1986. – 208 s.
2. Kikhnei L. G. Stikhotvornye poslaniya v russkoy poezii nachala XX veka [Poetic Messages in the Russian Poetry of the beginning of the XX Century]: diss. ... kand. filol. nauk : 10.01.02 / Kikhnei Lyubov Gennadievna ; MGU im. M. V. Lomonosova. – Moskva, 1985. – 175 s.
3. Dmitriev E. V. Faktor adresatsii v russkoy poezii XVIII nachala XX vv. [The Factor of Addressing in the Russian Poetry of the XVIII – the Beginning of the XX Centuries] : diss. ... d-ra filol. nauk : 10.01.01 / Evgeniy Vladimirovich Dmitriev ; Mezhdunarodnyi nezavisimiy ekologo-politologicheskii universitet. – Moskva, 2004. – 348 s.

4. Artemova S. Yu. *Liricheskoe poslanie v literature XX veka : poetika zhanra* [Lyric Message in the Literature of the XX Century] : diss. ... kand. filol. nauk : 10.01.08 / Svetlana Yuryevna Artemova ; Tverskoy gosudarstvennyi universitet. – Tver, 2004. – 175 s.
5. Kruglova T. Zhanr liricheskogo posviashcheniya v poezii Mariny Tsvetaevoy [Genre of Lyric Message in the Mariya Tsvetaeva's Poetry] / Tatiana Kruglova // *Vestnik Viatskogo humanitarnogo universiteta. Filologiya i iskusstvovedenie* [The Journal of the Vyatsk Humane University. Philology and Arts]. – Kirov, 2009. – № 2. – S. 147–149.
6. Bezdrovna I. Poetichnyi tekst yak komunikativnyi akt : typy adresativ [Poetic Text as the Communicative Act : Types of Addressees] / Iryna Bezdrovna // *Movoznavstvo* [Linguistics]. – 1998. – № 4–5. – S. 67–72.
7. Venhrynyuk M. I. Adresat u khudozhniomu teksti (na materiali ukrainskoyi prozy XX stolitia). Avtoreferat dys. ... kand. fil. nauk – 10.02.02 / Vengrynyuk Myroslava Ivanivna ; Prykarpatskyy natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka. – Ivano-Frankivsk, 2006. – 24 s.
8. Brekht B. Stikhotvoreniia. Rasskazy. Pyesy. Biblioteka vsemirnoy literatury. Seriya tretia. Tom 139 [Verses. Novels. Plays. Library of the World Literature. Series the Third. Volume 139] / B. Brekht. – V. : Khudozhtstvennaya literatura, 1972. – 816 s.

Матеріал надійшов до редакції 17.01. 2014 р.

Назарець В. Н. Персонализированный адресат в адресованной лирике Бертольда Брехта.

На материале адресованной лирики Бертольда Брехта исследуется проблема внутритекстового адресата лирического произведения. Внутренний адресат рассматривается как специфический художественный образ, присущий прежде всего адресованной лирике. Основное внимание уделяется разработке принципов типологического обобщения образа внутритекстового адресата и выделению его структурно-семантических типов по признакам: персонализации адресации, субъектной принадлежности адресации, текстуального проявления адресации.

Ключевые слова: лирическое произведение, адресованная лирика, адресация, коммуникация, внешнетекстовый адресат, внутритекстовый адресат, типология адресата.

Nazarets V. M. Personalized Addressee in the Addressed Lyrics by Bertold Brecht.

The problem of the intertextual addressee of the lyric work is analyzed on the material of Bertold Brecht addressed lyrics. The inner addressee is considered as a specific image inherent first of all in the addressing lyrics. The author pays the attention to elaboration of principles of typological generalization of the intertextual addressee's image and selection of its structural-semantic types in accordance with following: personalization of addressing, subject belonging to addressing, textual manifestation of addressing.

Key words: lyric work, addressed lyrics, addressing, communication, outward textual addressee, intertextual addressee, typology of addressee.